

جنبش حروفیه

بررسی منابع و مآخذ و تحقیقات جدید*

(۱)

مقدمه

سلطهٔ تیمور بر ایران (۷۷۰-۸۰۷ / ۱۳۶۸-۱۴۰۴) علاوه بر تأثیرات سیاسی، در عرصهٔ اجتماعی و مذهبی نیز شرایط جدیدی به وجود آورد: تصوف - که از اوایل قرن هشتم هجری / چهاردهم میلادی نیروی تازه‌ای یافته بود - در زمان تیمور مورد توجه بسیار قرار گرفت، زیرا او به شیوخ صوفیه احترام و عنایت خاص داشت و در توسعهٔ خانقاههای صوفیه بسی کوشید. تیمور - علی‌رغم اعتقاد به مذهب سنی (حنفی) - با تظاهر به این که «دوستدار علی»ست کوشید تا اولاً بر حریفان مصری خود (ممالیک چرکسی) که خود را جانشینان خلفای عباسی می‌دانستند، برتری یابد و ثانیاً خواست تا به این وسیله حمایت بخشی از جامعهٔ اسلامی (شیعیان) را به سوی خود جلب کند و علویان را از شورش و مخالفت باز دارد!

توجه تیمور به تصوف و تشیع، باعث اهمیت سیاسی و گسترش اجتماعی این دو گردید. هدفهای مشترک فرقه‌های تندرو (غلات) در مبارزه با سلطهٔ تیموریان برای پایان دادن به تاراج روستاییان و پیشه‌وران شهری و خصوصاً، آسانگیری مذهبی در باورهای صوفیه، باعث شد تا این دو دسته به یکدیگر نزدیک شوند و برهم تأثیر بگذارند. بنابراین: شگفت نیست که در این دوران تقریباً همهٔ جنبشهای اجتماعی مهم، دارای لفاقهٔ شیعی - صوفیانه بوده‌اند (مانند: نهضت سربرداران، مشعشعیان، مرعشیان، بکتاشیه و

حروفیه).

در اواخر قرن هشتم هجری / چهاردهم میلادی در شمال ایران (مازندران) و خصوصاً در شمال غربی (آذربایجان) و عثمانی فرقه‌ای پدید آمد که به حروفیه معروف شد. این فرقه فلسفی - مذهبی و اجتماعی، با اعتقاد به تقدس «کلمه» و رمز و راز «حروف» - از آغاز پیدایش خود از طرف حکومت تیموری و دستگاه مذهبی حاکم مورد سوءظن، تعقیب و سرکوب قرار گرفت.

اعتقاد به تقدس کلمه و رمز و راز حروف در تاریخ اسلام، سابقه‌ای دراز دارد، به طوری که از آغاز بعثت حضرت محمد بسیاری از مسلمانان، حروف مقطعه و آیه‌های آغازین برخی از سوره‌های قرآن مانند: «الم [الف. لام. میم] * ذلک الکتاب...»^۱ را رمزی بین خدا و پیغمبر می‌دانستند که مردم عادی از فهم و درک آن حروف عاجز و ناتوان بودند.

عقیده به «اصالت حروف» و تقدس کلمه در ادیان دیگر نیز وجود دارد: در دین یهود اعتقاد به qabbalah (=قبلا، قبالة) ارزش و تقدس حروف و اعداد را تا آنجا بالا می‌برد که آنها را از «نصوص مقدس» به‌شمار می‌آورند.^۲ در مسیحیت نیز تقدس کلمه اهمیت بسیار دارد به طوری که در انجیل آمده است: «در ابتداء کلمه بود، و کلمه نزد خدا بود، و کلمه خدا بود».^۳

تقدس کلمه و رمز و راز حروف، رفته رفته فرقه‌های مختلفی را در سرزمینهای اسلامی به وجود آورد که از آن جمله‌اند: فرقه مغیره، بیاتیه، کسفیه و غیره...^۴ بعدها، حساب جمل، حروف ابجد و علم جفر پایه این گونه عقاید و باورها گردید.

اعتقاد به تقدس حروف و راز و رمز اعداد، از یک طرف کوششی بود برای توضیح پدیده‌ها از طریق «تأویل» و تفسیر باطنی حروف و اعداد، و از طرف دیگر، تدوین، تبلیغ و خصوصاً جنبه رازآمیز آن، دعوی کرامت، مهدویت، پیغمبری و الوهیت مدعیان را صورتی شرعی و عامه پسند می‌داد.

در اواخر قرن هشتم / چهاردهم، فضل‌الله استرابادی (مؤسس فرقه حروفیه) ادعا کرد که معانی باطنی و حقیقی حروف و کلمات قرآن بر وی آشکار شده و «الوهیت» با ظهور وی آغاز می‌شود. او، بدین ترتیب ختم دین محمدی را اعلام کرد. برای فضل‌الله استرابادی تکرار فراوان کلمات «فضل‌الله» در قرآن، زمینه مناسبی برای طرح و تشریح دعویهایش به‌شمار می‌رفت و او از این «موهبت» در ارائه و تبلیغ عقایدش استفاده کرد.

فضل الله استرابادی با استناد به انجیل، «کلمه» را منشأ آفرینش هستی و خود را مظهر مسیح (که کلمه، خداست) نامید. به زعم او، چون خدا، محسوس نیست لذا شناخت خدا — ابتدا — به وسیله کلمه (حروف) میسر است. بنابراین، لفظ مقدم بر معناست و تصور معنا بدون تصور لفظ غیرممکن است. تمام اسماء و اشیاء در سی و دو حرف متجلی هستند، لذا درک و فهم این سی و دو حرف، کلید شناخت خدا، انسان و جهان هستی است:

ذاتی که عبارت است از سی و دو حرف عین دو جهان است چه مظلوم و چه ظالم

یعنی که حقیقت حروف از ذات است ای منشی علم نحو و ای واضع صرفاً

از طرف دیگر: تمام این سی و دو حرف در کلمه «آدم» متجلی است. حروفیان «آدم» را «اسم اعظم» و جامع همه اسماء و خواص و صفات می دانند و لذا وی را «ام الكتاب» و «فاتحة الكتاب» می خوانند. حروفیان انسان را تا مقام خدایی (الوهیت) ارتقاء می دهند.

بنابراین: صرف نظر از جنبه های اسرار آمیز و احتجاجات عجیب و غریب حروفیان در تفسیر و تأویل «حروف»، باید گفت که هسته مرکزی عقاید آنان به مقام خدایی رساندن انسان است:

آن نقطه که مرکز جهان است تویی و آن قطره که اصل کن فکان است تویی

و آن حرف که از اسم بیان است تویی و آن اسم که از ذات نشان است تویی^۲

حروفیه پاسخگویی چه نیازهایی بود؟ چرا علی رغم تعقیب و سرکوب، پنهان و آشکار سالها تداوم یافت؟ چه تأثیراتی بر فرقه ها و جنبشهای آینده داشت؟ و اساساً اهمیت تاریخی و اجتماعی حروفیه در چیست؟

گروهی از محققان (مانند ادوارد براون و رضا توفیق) حروفیه را «جنبشی ایرانی (ملّی) علیه اعراب و اسلام و نمونه آشکاری از پیکار روح آریایی و سامی» قلمداد کرده اند.

در این باره باید گفت که جنبش حروفیه تنها در ایران محدود نماند بلکه در عثمانی و سوریه نیز گسترش یافت. به همین جهت، ادبیات اولیه حروفیه اگرچه به زبان فارسی نوشته شده، اما ادبیات بعدی این فرقه غالباً ترکی است. از طرف دیگر، با وجود عقاید کفرآمیز، دنیاگرایانه و گرایشهای ایرانی در بعضی آثار و رسالات آنان (مانند اهمیت دادن به زبان فارسی و رجحان آن بر زبان عربی در نوشتن رسالات، اعتقاد به رجعت کیخسرو — پادشاه کیانی — که ایران را از تسلط اعراب و تیموریان نجات خواهد داد، و

نیز در بهره‌مندی از لذا یذ زندگی و خصوصاً اعتقاد به زندگی «این جهانی» و...،
حروفیه را نمی‌توان کیشی علیه اسلام به‌شمار آورد زیرا تعالیم این فرقه در میان فرقه‌های
مسلمان (مانند بکتاشیه) نفوذ فراوان داشته است.

بیشتر منابع، حروفیه را یک فرقه شیعی به‌شمار آورده‌اند، در حالی که واقعیت این
است که حروفیه — به عنوان یک آیین نو — آمیخته‌ای است از باورهای ایرانی پیش از
اسلام، عقاید نوافلاطونی، تصوف، غلات شیعه و غیره.

با این حال، سؤال این است که راز بقا و گسترش تاریخی حروفیه چه بود؟
به نظر ما: حروفیه، بیان آرمانهای مذهبی، فلسفی و اجتماعی مردمی بود که از
استیلا و ستم حکومت تیموری و نیز از «جنگ و هفتاد و دو ملت» به جان آمده بودند و
در تعالیم التقاطی و نوگرایی خود با همزیستی، مدارای مذهبی، برادری، عشق به هنر و
آرامش معنوی احساس می‌کردند. مجموعه این تعالیم باعث شد که این فرقه، قشرهای
مختلفی را در ایران، عثمانی و سوریه به سوی خود جلب کند.

حروفیه برای تأثیراتی که بر جنبشهای آینده (مانند بکتاشیه، فطویه و باییه)
داشته و نیز — خصوصاً — به جهت میراث ادبی — فلسفی عظیمی که بنیانگذار، شاعران
و متفکران آن باقی گذاشته‌اند، در تاریخ ادبیات ایران و عثمانی دارای اهمیت فراوان
است. این امر، حروفیه را از جنبشهای همعصر خود (مانند نهضت سریداران و
مشعشعیان) متمایز می‌سازد. شاید بتوان وجود این میراث ادبی — فلسفی عظیم در جنبش
حروفیه و فقدان آن را در جنبشهای دیگر این دوران ناشی از خاستگاه و پایگاه شهری
حروفیه و خاستگاه و پایگاه روستایی نهضت‌های دیگر دانست.

تحقیقات موجود درباره «حروفیه» — عموماً — جنبه منشاشناسی
Éthymologique و وقایع‌نگاری chronologique دارند و از جنبه‌های اجتماعی و
فلسفی تعالیم حروفیه غافل مانده است.

این تحقیق، کوشش فاجیزی است برای ارائه زمینه کار جهت یک بررسی تاریخی —
اجتماعی و فلسفی از آغاز، عقاید و سرانجام حروفیان. هدف این تحقیق، وقایع‌نگاری از
حوادث مربوط به این فرقه نیست، بلکه فصلهای آینده این تحقیق، کوششی است برای
اثبات این نظرات:

۱ - حروفیه — به عنوان یک آیین نو — آمیخته‌ای است از باورهای ایرانی پیش از
اسلام، عقاید نوافلاطونی، تصوف، غلات شیعه، اخوان‌الصفا، اسماعیلیه، یهود و

مسیحیت.

۲ - انشعابی که بلافاصله بعد از قتل فضل‌الله استرآبادی (رهبر و بنیانگذار حروفیه) بین پیروان او به وجود آمد، ناشی از اختلاف عقیده میان تندروها و میانه‌روهای این فرقه بود.

۳ - بنابراین: در بررسی این جنبش، بین عقاید متفکران معروف حروفیان مانند فضل‌الله استرآبادی (مقتول ۱۳۹۴/۷۹۶)، عمادالدین نسیمی (مقتول ۱۴۱۷/۸۲۰) و علی‌الاعلی (مقتول ۱۴۱۹/۸۲۲) باید فرق قائل شد.

بررسی منابع، مآخذ و تحقیقات جدید

آمیختگی یا التقاطی بودن تعالیم حروفیه، تحقیق در تاریخ و تعالیم این فرقه را دشوار می‌سازد. تعصیبا و دشمنیهای منابع مخالف نیز کار تحقیق را دشوارتر می‌کند. از این گذشته: سری بودن این فرقه و مپی از رمز و راز که عقاید آنان را پوشانیده، کار پژوهشگر را دشوارتر می‌سازد.

حروفیان، گنجینه عظیمی از آثار منشور و منظوم به زبانهای فارسی و ترکی از خود به جا گذاشته‌اند، بنابراین آگاهیهای اولیه و اساسی درباره حروفیه را در کتب اصلی آنان می‌توان یافت. ما این منابع حروفی را «منابع دست اول خاص» می‌نامیم. در کنار این منابع، مآخذی وجود دارند که توسط مؤلفین همزمان حروفیان نوشته شده‌اند. این منابع علی‌رغم لحن دشمنانه خود نسبت به حروفیان، دارای اطلاعات پر ارزشی می‌باشند. این منابع «منابع دست اول عام» نامیده می‌شوند.

تعدادی از کتب و تذکره‌های ادبی نیز از اشعار و عقاید حروفیان یاد کرده‌اند، این دسته از مآخذ «منابع دست دوم» به‌شمار می‌روند.

گروهی از کتب تاریخی مربوط به قرن ۱۸-۱۴/۱۵ نیز برای درک شرایط سیاسی - اجتماعی عصر حروفیان اهمیت بسیار دارند، ما این منابع را «منابع عمومی» می‌نامیم. فرقه حروفیه و تحقیق در زندگی و عقاید شاعران و متفکران آن، از آغاز قرن بیستم مورد توجه شرق‌شناسان، محققان جمهوری آذربایجان، نویسندگان عرب، ترک و ایرانی قرار گرفته است. این تحقیقات ما را با زمینه‌های تاریخی و مذهبی پیدایش آنان و - بعضاً - با تعالیم آنان آشنا می‌کند. ما این دسته از تحقیقات را «مطالعات و تحقیقات جدید» می‌نامیم. و اینک به بررسی هر یک از این منابع می‌پردازیم:

الف: منابع دست اول خاص

در شمار منابع دست اول خاص، ابتدا باید از آثار فضل‌الله استرابادی - رهبر و بنیانگذار فرقه حروفیه (۷۴۰-۷۹۶/۱۳۳۹-۱۳۹۴) یاد کرد. از فضل‌الله چند کتاب مهم در دست است که از آن میان، سه کتاب در نزد حروفیان به‌عنوان «کتب مقدس» به‌شمار می‌روند، به همین جهت این سه کتاب از طرف آنان کتابهای «الهی» نامیده می‌شوند. این سه کتاب عبارتند از:

۱- جاویدان‌نامه کبیر: این رساله، مهم‌ترین و مقدس‌ترین کتاب آنان به‌شمار می‌رود و به زبان فارسی و آمیخته به لهجه استرابادی است. جاویدان‌نامه در واقع تفسیری است که فضل‌الله استرابادی بر بعضی آیات قرآنی نوشته و در آن، عقاید خود را تشریح کرده است. این رساله نشان می‌دهد که فضل‌الله با باورهای ایرانی پیش از اسلام و خصوصاً با ادیان یهود و مسیحیت آشنایی داشته است. جاویدان‌نامه شامل عقاید فلسفی فضل‌الله درباره ارزش و اهمیت «حروف» در پیدایش هستی و مقام «آدم» به‌عنوان مظهر و تجلی «ذات مطلق» (خدا) می‌باشد و در آن حسین بن منصور حلاج، بسیار مورد ستایش و تقدیس قرار گرفته است.^۸

۲- نوم‌نامه: رساله‌ای است به لهجه استرابادی و شامل شرح خوابهایی که فضل‌الله در طول زندگی خود دیده است. از نظر وی تعبیر و تأویل خواب، اهمیت دینی - فلسفی داشته است. او در این موضوع چندان پیش رفت که به «صاحب تأویل» معروف شد. به نظر می‌رسد که او در تعبیر و تأویل خواب از آیین اسماعیلیان و عقاید ابن عربی (خصوصاً در کتاب فتوحات المکیه) تأثیر پذیرفته است. شخصیت، ادعاهای، آرزوها، و عقاید فضل‌الله در این خوابها منعکس است. نام بعضی از شهرها و کسان و پیروان او نیز در متن این خوابها ذکر شده. قدیمی‌ترین این خوابها مربوط به سال ۷۶۵/۱۳۶۳ و آخرین آنها، مربوط به سال ۷۹۶/۱۳۹۳ می‌باشد.^۹

۳- محبت‌نامه: این رساله به زبان فارسی و درباره عشق و معنای آن است. سوره یوسف قرآن در این رساله برای بیان مفهوم عشق، بسیار مورد توجه قرار گرفته به طوری که می‌توان محبت‌نامه را تفسیر سوره یوسف خواند. بسیاری از سخنان فضل‌الله در جاویدان‌نامه کبیر در این رساله نیز تکرار شده است. در محبت‌نامه نیز از اهمیت «حروف» در پیدایش هستی و ارزش «کلمه» - به عنوان «عین ذات اشیاء» - سخن رفته است.^{۱۰}

۴- عرش‌نامه - که در بعضی منابع عرفانه و عرفانه‌نامه ذکر شده - شامل یک

مثنوی ۱۱۲۰ ییتی به فارسی است که در آن از عقاید فلسفی فضل‌الله استرابادی دربارهٔ مقام انسان — به عنوان «عین خدا» و «جان عالم» — و نیز از ارزش و منزلت «حروف» در نزد فضل‌الله یاد شده است.^{۱۱}

۵ - در بعضی منابع حروفیان^{۱۲} از کتابی به نام تلویلات یاد شده که فضل‌الله در پاسخ به محمود راشنانی تألیف کرده است. فضل‌الله در این کتاب نظر محمود راشنانی را دربارهٔ «عدم بقاء روح پس از مرگ جسم» رد کرده است. عده‌ای از محققان، محمود راشنانی را همان محمود پسیخانی (مرید مطرود فضل‌الله و بنیانگذار فرقهٔ نقطویه) دانسته‌اند، در حالی که لحن استوانامه نشان می‌دهد که این محمود از فلاسفهٔ مقیم اصفهان بوده و به هنگام اقامت فضل‌الله در اصفهان به سال ۱۳۵۷/۷۵۹ با او ملاقات و گفتگو کرده است. متأسفانه از کتاب تلویلات هیچ نسخه‌ای در دست نیست.

۶ - دیوان فارسی فضل‌الله استرابادی: این کتاب از نظر زبان و سبک ادبی، بسیار ارزشمند و نشان‌دهندهٔ آگاهی و تسلط فضل‌الله بر شعر و ادب فارسی است. عقاید فلسفی او در این اشعار — به روشنی — منعکس است. از این کتاب، نسخه‌های متعددی منتشر شده، نسخهٔ مورد استفادهٔ ما — تصحیح رستم علی‌اوف — اگر چه بر نسخه‌های دیگر مرجح است، اما دارای اشتباهات متعددی است که ما در متن تحقیق خود به آنها اشاره خواهیم کرد.^{۱۳}

۷ - وصیت‌نامه: آخرین اثر فضل‌الله است که در زندان و پیش از قتلش نوشته است. در وصیت‌نامه تأکید شده که خانواده و یارانش به نواحی دوردست و مطمئن کوچ کنند و «خود را به غایت پنهان و مخفی دارند».^{۱۴}

خواب‌نامه: تألیف نصرالله نافجی. تنها اثری است که به شرح دوران جوانی، سفرها، دعویها و نخستین پیروان فضل‌الله پرداخته است. نصرالله نافجی، خود از پیروان فضل‌الله بوده و بسیاری از مطالب خود را مستقیماً از زبان وی شنیده و نقل کرده است. این رساله با آن که به دورهٔ دوم زندگی فضل‌الله توجیهی نکرده و زندگی وی را تا سن چهل سالگی نقل می‌کند، اما برای اطلاعات دست اول دربارهٔ ایام جوانی، خانواده و نخستین فعالیتهای فضل‌الله، دارای ارزشی فراوان است. در این رساله نیز بسیاری از خوابهای فضل‌الله نقل شده است.^{۱۵}

بعضی از جانشینان یا خلفای فضل‌الله استرابادی نیز اشعار و رسالاتی دربارهٔ فضل‌الله و تعالیم حروفیه نوشته‌اند، از جمله: ابوالحسن علی‌الاعلی، سید اسحق، سید علی

عمادالدین نسیمی و... این اشعار و رسالات چون به‌وسیله نزدیکترین یاران فضل‌الله تألیف شده‌اند، دارای ارزش فراوانی می‌باشند:

ابوالحسن معروف به علی‌الاعلی یکی از نخستین پیروان فضل‌الله و از پیشوایان برجسته حروفیان بود که پس از قتل فضل‌الله به عثمانی رفت و در آن‌جا با اختفاء و پنهان‌کاری عقاید حروفیان را در میان بککاشیه تبلیغ و ترویج کرد.^{۱۶} او چند رساله منظوم به فارسی تألیف کرد که در شناخت فلسفه حروفیه اهمیت فراوانی دارند:

۱ - جاودان‌نامه: رساله‌ای است به نظم فارسی که در رمضان سال ۱۳۹۸/۸۰۱ در شهر خوی آذربایجان تألیف شده و مؤلف، خود اشاره کرده که آن را با کرامت «فضل‌الله» تصنیف کرده است. این رساله، در واقع شرح منظوم جاویدان‌نامه کبیر اثر فضل‌الله استرابادی است و در آن از دعوی مہدویت فضل‌الله، نام فرزندان وی، نقد عقاید شیعیان میان‌رو و صوفیان (به عنوان اهل ظاهر)، تقدس شخصیت حلاج و مسیح و اهمیت اعداد و حروف در پیدایش هستی و انسان یاد شده است.^{۱۷}

۲ - بشارت‌نامه الهی: شامل یک مثنوی در حدود ۱۰۹۰ بیت به فارسی است که گویا در سال ۱۴۰۰/۸۰۳ تصنیف شده و در آن فلسفه حروفیه درباره اهمیت «حروف» و مقام منزلت انسان به عنوان تجسم ذات مطلق (خدا) بیان شده است.^{۱۸} این اثر، حاوی بعضی اشارات تاریخی نیز می‌باشد از جمله: از مرگ میرانشاه تیموری (پسر تیمور و قاتل فضل‌الله) به سال ۱۴۰۰/۸۰۳ خبر می‌دهد و اشاره می‌کند که این خیر را جاسوسی به نام احمد آورده است. با توجه به این که رسالات دیگر علی‌الاعلی (قیامت‌نامه و کرمی‌نامه) و منابع تاریخی، سال ۱۴۰۶/۸۰۹ را سال مرگ میرانشاه در جنگ با یوسف قراقوینلو دانسته‌اند، می‌توان احتمال داد که در جشن نوروز سال ۱۴۰۰/۸۰۳ سوءقصدی علیه میرانشاه صورت گرفت که باعث مرگ وی گردید، اما جاسوس حروفیان (احمد) پیشاپیش خبر مرگ میرانشاه را در رم (عثمانی) به علی‌الاعلی (رهبر حروفیه در این منطقه) رسانیده است.^{۱۹}

۳ - توحیدنامه: منظومه‌ای است به فارسی که تاریخ سرودنش معلوم نیست و به نام یک جوان شیرازی به اسم علی‌شاه تصنیف شده است. در این منظومه، از اعتقاد حروفیان در رجعت مهدی (صاحب‌الزمان) و انتقام خون فضل‌الله، نقد آراء ابن عربی در کتاب فصوص الحکم و نیز از خانواده فضل‌الله یاد شده است. در این منظومه نیز به عقیده حروفیان درباره اصالت «حروف» (کلمه) به عنوان «اصل کل کائنات آمد سخن» تأکید گردیده است.^{۲۰}

۴ - کرسی نامه : مثنوی به زبان فارسی در حدود ۴۳۵۰ بیت که به سال ۱۴۰۷/۸۱۰ به دنبال پیروزی یوسف قراقونلو در جنگ علیه میرانشاه تیموری تصنیف شده و در آن ضمن اشارات تاریخی، از حوادث مربوط به زندگی فضل الله استرابادی و فرقه حروفیه، ارزش و اهمیت «حروف» و مبانی فلسفه حروفیه یاد شده است. این کتاب نیز از مهمترین کتب حروفیه به شمار می رود.^{۲۱}

۵ - قیامت نامه : رساله منظومیست به فارسی که در سال ۱۴۱۱/۸۱۴ تألیف شده و شامل بعضی از حوادث تاریخی مربوط به حروفیه، نقد آراء ابن عربی، طعن شیعیان میانه رو، اعتقاد به ظهور مهدی و انتقام خون فضل الله، تقدس شخصیت حلاج و... می باشد. در این رساله از زنی به نام آزاده یاد شده که گویا دختر فضل الله و زن علی الاعلی بوده و شوهرش در سال ۱۴۱۱/۸۱۴ در حال مستی باعث مرگ وی شده و شاعر ضمن مرثیه ای در مرگ این زن، خود را ملامت کرده است. از این زن در دیگر متون و منابع حروفیان نامی نیست.^{۲۲}

علی الاعلی دارای رساله مثنوی به نام محشرنامه نیز هست که دو نسخه موجود آن در کتابخانه های برلین و استانبول است.^{۲۳}

سیدعلی عمادالدین نسیمی (۷۷۱؟-۸۲۰/۱۳۶۹؟-۱۴۱۷) از شاعران و متفکران بزرگ حروفیهست که در تبلیغ و تعالی اندیشه های آنان تلاش بسیار کرد. قتل فجیع او و پایداری وی به هنگام مرگ، یادآور شخصیت و شهادت حلاج است.^{۲۴} از عمادالدین نسیمی دو کتاب شعر به فارسی و ترکی باقی مانده که هم از نظر ادبی و هم از نظر شجاعت در ابراز عقاید حروفی، دارای ارزش فراوانیست.^{۲۵}

مجموعه رسائل حروفیه (شامل هدایت نامه، محرم نامه، نهایت نامه، اسکندرنامه، و چهار رساله کوتاه دیگر) به تصحیح و با مقدمه کلمان هوار چاپ و منتشر شده است.^{۲۶} نویسندگان این رسالات (به غیر از محرم نامه) مجهول اند:

هدایت نامه: شرح کوتاهیست درباره حروف و جایگاه ارزشی آن در نزد حروفیان. در این رساله، طریقه استفاده از حروف و معادلهای آن به حساب (عدد) بیان شده است.^{۲۷}

نهایت نامه: رساله مختصریست درباره «وجود» و اقسام آن، پیدایش هستی و بقای روح پس از مرگ و ۳۲ حرف به عنوان تجلی «ذات مطلق»،^{۲۸} سه رساله بعدی درباره وجود، خداشناسی و «تعریف ذره» و تأکید بر ۳۲ حروف به عنوان «تجلی ذات» و

«اصل همه اشیا» می‌باشند.

اسکندرنامه: منظومه‌ای است به فارسی در ۶۲۵ بیت که در آن، ضمن شرح داستان رفتن اسکندر به جستجوی آب حیات، اهمیت «حروف» در پیدایش هستی بیان شده است.^{۲۱} کلمان هوار این منظومه را متعلق به خود فضل‌الله دانسته^{۲۲} در حالی که بر اساس پینهای ۲۵، ۸۴، ۳۰۲-۳۰۱، ۴۰۲ و ۶۲۲ (که در آنها فضل‌الله، «فضل حق»، «امام متقین» و «صاحب تأویل» نامیده شده) به نظر می‌رسد که این منظومه متعلق به یکی از پیروان او باشد. لازم به یادآوری است که پس از مرگ یوسف قراقونلو - دشمن سرسخت تیموریان و کُشنده میرانشاه تیموری (قاتل فضل‌الله) - پسرش (اسکندر) به سال ۱۴۲۰/۸۲۳ در آذربایجان به سلطنت رسید. اسکندر با جنگهای متعدد علیه شاهرخ تیموری، در حقیقت امید حروفیان در مبارزه با حکومت تیموری به شمار می‌رفت.^{۲۱} در زمان همین اسکندر، سوء قصدی علیه جان شاهرخ تیموری به وسیله یکی از پیروان فضل‌الله به نام احمد لُر - صورت گرفت (۱۴۲۷/۸۳۰) و می‌توان احتمال داد که این سوء قصد در حقیقت نوعی حمایت حروفیان از اسکندر قراقونلو بوده و چه بسا منظومه اسکندرنامه نیز به وسیله یکی از آنان خطاب به اسکندر قراقونلو سروده شده باشد.^{۲۲}

مهمترین و مفصل‌ترین رساله این مجموعه، محرم‌نامه تألیف سید اسحق است. این رساله به فارسی آمیخته به لهجه استرآبادی در سالهای ۸۲۸-۸۳۱ / ۱۴۲۵-۱۴۲۸ به دستور یا الهام امیر (نورالله) پسر فضل نوشته شده و شامل بخشهایی درباره «ذات واجب الوجود»، نبوت، ولایت، الوهیت و ظهور مهدی، ارزش و اهمیت ۳۲ حروف در پیدایش هستی و قدیم بودن عالم می‌باشد.

نکته جدید تاریخی در این رساله این که از زنی به نام «کلمة الله هی العلیا» (دختر فضل‌الله) به عنوان «وصی» و «قائم مقام فضل‌الله» یاد شده است،^{۲۳} نکته‌ای که در هیچ یک از متون حروفیان دیده نمی‌شود.^{۲۴} کوششهای کلمان هوار در انتشار رسالات حروفی بسیار ارزشمند است هر چند تصحیح و ترجمه این رسالات (خصوصاً محرم‌نامه) دارای اشتباهات فراوان می‌باشد.

شرح قصیده سید شریف: این رساله، شرح یکی از قصاید عمادالدین نسیمی است. سید شریف یکی از شاعران و متفکران حروفیه بود،^{۲۵} او در این رساله کوشیده است تا فلسفه حروفیه را بیان نماید. سید شریف مکرر به اشعار عرش‌نامه فضل‌الله استرآبادی استناد کرده و تأکید نموده که به هنگام اقامت در شهر تبریز و نسخه برداری از جاویدان نامه و دیگر آثار حروفیان، امیر سید علی (نسیمی؟) را در این شهر دیده است. به نظر

می‌رسد که این رساله بین سالهای ۸۰۰-۸۱۰/۱۳۹۷-۱۴۰۷ تألیف شده باشد.^{۳۶}

پاریس

یادداشتها:

* مقاله حاضر، بخش نخست از رساله دکترای نگارنده در «مدرسه مطالعات عالی» (دردانشگاه سوربن) است.

Ali Mirfetrus: *Le Mouvement Horufi, Volume 1, Étude des Sources originelles et des recherches Modernes*, éd: Soleil, Montreal (Canada), 1994.

این مقاله به معرفی رسالات مهم حروفیان و منابع و تحقیقات مربوط به این فرقه اختصاص دارد، بدیهیست که معرفی همه رسالات آنها در وظیفه مقاله حاضر نیست.

اعداد سمت راست در این مقاله تاریخ هجری قمری و اعداد سمت چپ، معادل تاریخ میلادی است.

۱- این که در روز تاجگذاری تیمور در بلخ (به سال ۷۷۱/۱۳۶۹) چهار علوی وی را بر تخت نشاندند، بسیار قابل توجه است. نگاه کنید به: ملفوظات صاحبقران، ابوطالب حسینی تهرانی، نسخه خطی موزه بریتانیا، به شماره Add 7574، برگ ۸۰ الف.

۲- سوره بقره، آیه ۱.

۳- درباره (qabbalah) نگاه کنید به:

Encyclopaedia Universalis, Corpus 13, Paris, 1990, pp. 230-234, Grand Larousse Universel, Tome 9, Paris, 1984.

۴- انجیل یوحنا، باب اول، آیه ۱.

۵- نگاه کنید به: الفرق بین الفرق، عبدالقاهر بغدادی، طبع محمد پدر، قاهره، ۱۳۲۸/۱۹۱۰، صص ۲۱۴-۲۱۹ و ۲۲۳-۲۲۷؛ خاندان نوبختی، عباس اقبال آشتیانی، انتشارات طهرانی، تهران، ۱۳۵۷، صص ۲۵۲، ۲۶۱-۲۶۲ و ۲۶۴.

۶- دیوان فارسی فضل الله نسیمی (و عمادالدین نسیمی)، به اهتمام رستم علی اوف، انتشارات دنیا، تهران، ۱۳۵۴، صص ۳۱.

۷- همان کتاب، صص ۳۳.

۸- جاویدان نامه کبیر، نسخه خطی کتابخانه دانشگاه کمبریج، به شماره Ee.1.27.

۹- نفوس نامه، نسخه خطی کتابخانه دانشگاه کمبریج، به شماره Ee.1.27 ضمیمه جاویدان نامه کبیر.

۱۰- محبت نامه، نسخه خطی کتابخانه ملی پاریس، به شماره Persan, suppl. No: 107.

۱۱- عرش نامه، نسخه خطی موزه بریتانیا، به شماره Or. 6293.

۱۲- استوانه، غیاث الدین محمد، نسخه خطی کتابخانه ملی پاریس، به شماره: Persan No: ancien fonds

24، برگ ۵۰ ب.

۱۳- دیوان فارسی فضل الله نسیمی (و عمادالدین نسیمی)، انتشارات دنیا، تهران، ۱۳۵۴ش.

۱۴- «وصیتنامه فضل الله حروفی»، شرقیات مجموعه سی، شماره ۲، استانبول، ۱۹۵۸، صص ۵۳-۶۲. همچنین

نگاه کنید به نشریه دانشکده ادبیات تبریز شماره ۴، ۱۳۴۶ش، صص ۴۶۱-۴۷۰. آنچه را که ادوارد براون به عنوان وصیتنامه فضل الله چاپ کرده، در واقع بخش کوچکی از وصیتنامه مذکور است. نگاه کنید به:

"Further Notes on the Literature of the Hurufis secte"... in: *Journal of the Royal Asiatic*

Society, 1907, pp. 541-543.

- ۱۵ - خوابنامه، نصرالله تاجبی، نسخه خطی کتابخانه واتیکان، به شماره 17.Pers.
- ۱۶ - کاشف الاسرار و دافع الاشرار، اسحق افندی، استانبول، ۱۲۹۱، ص ۴.
- ۱۷ - جاوداننامه، نسخه خطی کتابخانه کمبریج، به شماره Or.1277. ادوارد براون در مقاله خود، این رساله را «نامهای از پسر فضل‌الله حروفی» - و رضا باغبان از این سوء قصد یاد کرده‌اند. نگاه کنید به: نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز، سال ۱۹، ۱۳۴۶، شماره ۲، ص ۴۱۷۵. مقالاتی پیرامون زندگی و خلافت عمادالدین نسیمی، انتشارات نوبل، تبریز، ۱۳۵۷ش، ص ۱۱۹.
- ۱۸ - بشارت‌نامه الهی: در مجموعه‌ای از رسائل حروفی، نسخه خطی موزه بریتانیا، به شماره Or.6.380، برگهای ۳۰ الف - ۶۲ ب.
- ۱۹ - نگارنده، در منابع تاریخی، خبری از این سوء قصد ندیده است. دکتر حسین آلیاری در یادداشتی بر «نامه‌ای از پسر فضل‌الله حروفی» - و رضا باغبان از این سوء قصد یاد کرده‌اند. نگاه کنید به: نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز، سال ۱۹، ۱۳۴۶، شماره ۲، ص ۴۱۷۵. مقالاتی پیرامون زندگی و خلافت عمادالدین نسیمی، انتشارات نوبل، تبریز، ۱۳۵۷ش، ص ۱۱۹.
- ۲۰ - توحیدنامه، نسخه خطی کتابخانه ملک تهران، به شماره ۲۶۰۰.
- ۲۱ - کرمی‌نامه، نسخه خطی کتابخانه ملک تهران، به شماره ۲۶۰۰.
- ۲۲ - پیامت‌نامه، نسخه خطی کتابخانه دانشگاه کمبریج، به شماره Browne.E.7.
- ۲۳ - درباره این رساله نگاه کنید به:
Gölpınarlı: *Hurūfīlik Metinleri Kataloğu*, Ankara, 1973, pp.74-75, 78-79.
- ۲۴ - ما تحقیق مستقلی درباره زندگی، اشعار و عقاید عمادالدین نسیمی منتشر کرده‌ایم: عمادالدین نسیمی، شاعر و متفکر حروفی، انتشارات عصر جدید، سوئد، ۱۹۹۲، ۲۳۷ صفحه.
- ۲۵ - «یوان فارسی فضل‌الله نسیمی و عمادالدین نسیمی، به کوشش رستم علی‌اوف، انتشارات دنیا، تهران، ۱۳۵۴ش؛ عمادالدین نسیمی اثر لری (به ترکی) به اهتمام جهانگیر قهرمانوف، ۳ جلد، باکو، ۱۹۷۳.
- ۲۶ - *Textes Persans relatifs à la Secte des Houroufis, Publiés traduits et annotés* par: Clément Huart, Suivis d'une étude sur la religion des Houroufis, par: Reza Tevfiq, Lyden-London, 1909
- ۲۷ - همان کتاب، صفحات ۱ - ۱۲.
- ۲۸ - همان کتاب، صفحات ۵۹ - ۶۵.
- ۲۹ - همان کتاب، صفحات ۹۹ - ۱۲۵.
- ۳۰ - همان کتاب، صفحات XV و ۱۵۳.
- ۳۱ - در محاکمه پسران فضل‌الله، به همکاری اسکندر و حروفیان در جنگ با شاهرخ تیموری اشاره شده است. نگاه کنید به: «نامه‌ای از پسر فضل‌الله حروفی» در نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز، سال ۱۹، شماره ۲، ۱۳۴۶، ص ۱۷۸.
- ۳۲ - درباره حکومت اسکندر قراقونلو نگاه کنید به کتاب دیار بکرته، ابوبکر طهرانی، به تصحیح نجانی لوغال فاروق سومر، انتشارات طهرانی، تهران ۱۳۵۶ش، ص ۱۱۶-۹۵؛ لغت‌نامه، علی‌اکبر دهخدا، ذیل «اسکندر»، ص ۲۳۶۲-۲۳۶۱.
- ۳۳ - *Textes Persans...*, pp. 22-23, 29, 30-31, 35, 54.

سید اسحق از همین زن در آثار دیگر خود نیز یاد کرده است. نگاه کنید به متونهای: ولایت‌نامه، نسخه خطی کتابخانه ملت؛ علی امیری (استانبول) به شماره ۱۰۳۷، برگهای ۲۰ - الف، ۲۷؛ اشارت‌نامه، نسخه خطی کتابخانه ملت، علی امیری (استانبول) به شماره ۱۰۱۱۲، برگهای ۱۲۷، ب، ۱۳۲ الف؛ همچنین به: وازنامه گرگانی، دکتر صادق کیا، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۰، صص ۲۸۴-۲۸۵.

۳۴ - در رساله بیان الواقع که در همین زمان نوشته شده، در ذکر شیخ علی (پیشوای حروفیان) آمده است که: وی «در ترویج ضابطه حق و اعلاء کلمة الله هی العلیا، روی به درجه صعود و ارتفاع نهاد...» بیان الواقع، نسخه خطی کتابخانه ملک، به شماره ۴۸۵۰.

۳۵ - درباره سید شریف، اطلاع چندانی در دست نیست. سعید نفیسی او را «یکی از دانشمندان صوفی مشرب قرن ۹ هجری و ساکن شیراز و یکی از شاگردان میرزا شریف گرگانی» دانسته است. نسخه‌های متعددی از اشعار و رسالات سید شریف در کتابخانه‌های ترکیه موجود است. نگاه کنید به: تاریخ نظم و نثر در ایران، سعید نفیسی، ج ۲، انتشارات فروغی، تهران، ۱۳۴۴، صص ۳۲۷. همچنین نگاه کنید به:

Gölpınarlı, A: *Hurūfîlik Metinleri Kataloğu*, Ankara, 1973, pp. 45, 48, 65, 78-79, 79-82, 89, 105, 106, 127-129, 129-131.

۳۶ - شرح قصیده سید شریف، نسخه خطی کتابخانه دانشگاه کمبریج، به شماره Or.62. موارد براون این

قصیده را از سید شریف دانسته است. نگاه کنید به: "Further Notes...", in: *J.R.A.S.*, 1907, p. 572

برای اصل قصیده، نگاه کنید به: دیوان فارسی فضل‌الله نعیمی و عمادالدین نعیمی، به اهتمام رستم علی‌اوف، صص ۲۴۶-۲۵۵.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی